

‘De mensen in het land...’: over de rol van morele waarden in de politiek

Het politieke debat over waarden wordt ontlopen door twee populaire strategieën: overtuigingen worden verstoep achter ‘feiten en cijfers’ en er wordt aangesloten bij een feitelijke consensus over de waarde van het eigen belang. In politiek opzicht zijn dit gevaarlijke strategieën. Datgene wat mensen tot burgers maakt, wordt namelijk ontkend. Ten aanzien van goed en slecht, rechtvaardig en onrechtvaardig, zijn we geen kudde, maar een menselijke gemeenschap, een gespreksgemeenschap. Dat betekent dat waarden per definitie ‘ter discussie staan’, en de politiek is precies het forum voor deze discussie.

door *Paul van Tongeren*

De auteur is hoogleraar wijsgerige ethiek aan de Radboud Universiteit Nijmegen en aan de Katholieke Universiteit Leuven.

WAT MOGEN POLITICI DOEN EN ZEGGEN ten aanzien van de morele overtuigingen van burgers? Is het niet onvermijdelijk bevoogdend, wanneer een politicus zich op het morele vlak begeeft? Ten aanzien van morele kwesties bestaan er immers verschillende opvattingen en er is geen autoriteit die zich daarboven kan verheffen. Met welk recht zou de politicus kunnen claimen beter te weten wat goed of slecht is dan willekeurig welke burger? Zelfs als we geen relativist zijn, en dus niet aannemen dat morele juistheid samenvalt met de positie die je inneemt, zullen we te zeer overtuigd zijn van het moreel pluralisme om te kunnen aanvaarden dat iemand boven de verscheidenheid van opvattingen en keuzes zou kunnen staan en zou kunnen oordelen over de juistheid of onjuistheid van welke overtuiging dan ook.

Natuurlijk: een politicus heeft evenzeer recht op zijn morele overtuiging als elke andere burger. En hij mag daarvoor ook uitkomen, ervan getuigen desnoods, zijn politieke standpunten daarop baseren en daarmee beargumenteren. Maar het lijkt zeer de vraag of hij daarmee zijn positie versterkt. Want als zijn morele overtuiging niet meer dan ‘een’ overtuiging is, één uit vele mogelijkheden, maakt hij het politieke standpunt dat hij daarmee kracht wil bijzetten, eerder juist tot ook slechts een particuliere mening. Zoals degene die zich beroept op zijn geloof de ongelovigen niet zal overtuigen maar hen juist van zich zal verwijderen, zo zal ook een beroep op een morele overtuiging binnen het kader van een doorgevoerd moreel pluralisme eerder ondermijnend werken op de overtuigingskracht van wie medestanders zoekt.

STRATEGIEËN

Om succes te hebben lijken dan vooral twee strategieën aangewezen, beide zeer geliefd onder huidige generaties politici. De eerste bestaat erin dat men zijn overtuiging verstopt achter ‘feiten en cijfers’. In plaats van te spreken over het recht van mensen op een menswaardig leven, over wat ‘menswaardig’ inhoudt en over de morele relevantie van de plaats waar je geboren bent, spreekt men dan over de veiligheidssituatie in het land van herkomst, over aantallen immigranten en noemt men cijfers over de druk op de sociale voorzieningen. In plaats van uiting te geven aan verontwaardiging over een toenemend gebrek aan solidariteit, spreekt men over stijgende zorgkosten, liefst ondersteund met grafieken en tabellen.

De tweede strategie bestaat erin de morele pluraliteit zo veel mogelijk te omzeilen door aan te sluiten bij een feitelijke consensus. De grootste consensus bestaat waarschijnlijk hierin dat iedereen graag voor zichzelf het beste wil. Natuurlijk zijn er verschillende opvattingen over waarin dat eigen belang eigenlijk bestaat, en over hoe de zorg ervoor zich dient te verhouden tot de zorg voor het belang van anderen. Maar dat neemt niet weg dat vrijwel iedereen liever gezond dan ziek is, liever meer middelen te besteden heeft dan minder, veiligheid prefereert boven gevaar, enzovoort. Dit is ongeveer wat politici doen als ze zich beroepen op ‘de mensen in het land’ en op ‘wat die mensen willen’.

Ik denk dat beide strategieën, hoezeer ook *schijnbaar* verschillend, in feite op hetzelfde neerkomen, en dat ze, hoe effectief ze ook mogen lijken in het politieke bedrijf, juist *in politiek opzicht* gevaarlijk zijn.

De eerste strategie werkt slechts zo lang als niemand doorheeft dat ‘feiten en cijfers’ op zichzelf helemaal niets zeggen. Ze krijgen slechts

betekenis door de overtuigingen en de waarden die erin verstopt zitten: cijfers over de druk op sociale voorzieningen kunnen op zichzelf even goed gebruikt worden als argument voor een verhoging van het budget daarvoor als voor een verlaging van het aantal mensen dat er een beroep op kan doen. Stijgende zorgkosten zijn pas een argument voor wie een mening heeft over het belang van zorg en het belang van solidariteit. En in die mening zit de overtuiging. Meningeën betreffen de betekenis van de feiten. Zonder meningeën betekenen feiten daarom helemaal niets. Elk beroep op feiten is 'in feite' een beroep op de daarin verstopte meningeën over wat van belang is en in welke mate.

Waarom 'feiten en cijfers' dan toch zo vaak een grote overtuigingskracht hebben? Waarschijnlijk omdat ze impliciet een beroep doen op (en versterkend werken ten aanzien van) een heersende consensus. In een samenleving die steeds 'liberaler' wordt – en dat betekent in feite: een samenleving die steeds meer de vrijheid van het individu om zijn eigen belangen maximaal te behartigen als centrale waarde beschouwt – zullen feiten en cijfers die spreken van een druk op de collectieve voorzieningen, vanzelf gelden als argumenten tegen de ontwikkelingen die deze druk veroorzaken, als argumenten voor een inperking van de solidariteit of minstens als waarschuwendende verwijzingen naar de grenzen daarvan. Ze krijgen een betekenis vanuit een gedeelde overtuiging, die niet geëxpliciteerd hoeft te worden omdat ze als vanzelfsprekend geldt, en die, doordat ze niet geëxpliciteerd wordt, nog meer de kracht van vanzelfsprekendheid krijgt en zo nog verder versterkt wordt. En daarmee zijn we uitgekomen bij de tweede strategie, die aansluit bij de grootste feitelijke consensus: de waarde die – uiteraard – gehecht wordt aan het eigen belang.

*Politici die mensen aanspreken
op hun eigen individuele belang
(‘De mensen in het land!’)
ondermijnen in feite het
burgerschap van die mensen*

Waarom noem ik beide strategieën *politiek* gevaarlijk? Het duidelijkst is dat zichtbaar bij de tweede strategie. Door aan te sluiten bij de feitelijke consensus over de waarde van het eigen individuele belang, wordt datgene wat mensen tot burgers maakt, dat wil zeggen tot lid

van en betrokken op een politieke gemeenschap, ontkend. Politici die mensen aanspreken op hun eigen individuele belang (en dat geldt eigenlijk voor al die politici die argumenteren met verwijzing naar 'wat de mensen in het land willen') ondermijnen in feite het burgerschap van die mensen.

KLOOF TUSSEN INDIVIDU EN BURGER

Er wordt wel geklaagd over de kloof tussen ‘politiek en burger’, maar dat is een verkeerde uitdrukking voor een misverstaan probleem. ‘Burgers’ zijn per definitie politieke wezens; ‘burgerschap’ is een politieke hoedanigheid. Als (of voor zover) mensen ‘burgers’ zijn, zijn ze precies niet meer gescheiden van het politieke, maar door en door politiek. Als er een kloof bestaat, dan ligt die tussen de mens als individu met zijn individuele belangen en behoeftes enerzijds en de mens als burger, dat wil zeggen als gericht op het belang van de politieke gemeenschap anderzijds. En die kloof, tussen individu en burger, wordt op de eerste plaats veroorzaakt door politici die klagen over ‘de kloof tussen politiek en burger’ en die daarom mensen gaan aanspreken op hun individuele belangen en behoeftes. De kloof waar politici over klagen is dus te wijten aan hun eigen pogingen om de werkelijke kloof te overbruggen.

Er is namelijk wel degelijk een kloof, maar die ligt, zoals gezegd, tussen individu en burger. Een mens wordt niet zomaar vanzelf tot burger. Het eigen belang is sterk genoeg om, als er niets gebeurt, het algemeen belang te verdringen. Politici hebben hierin een belangrijke taak. Zij zouden moeten helpen die kloof te overbruggen. Zij moeten mensen helpen tot burger te worden. En ik denk dat dat betekent dat zij over morele waarden moeten spreken. Ik leg die stelling uit door op twee mogelijke tegenargumenten in te gaan.

SPREKEN OVER MORELE WAARDEN

Het bekende liberale tegenargument is dat individuen niet slechts voor hun eigen belangen opkomen, maar juist pleiten voor ieders individuele vrijheid om zijn eigen morele waarden te kunnen koesteren. Morele overtuigingen bestaan immers in veelvoud – we zagen het al. De politiek zou daarin niet moeten kiezen, maar er slechts zijn om de vrijheid te waarborgen waarbinnen ieder zijn eigen overtuigingen kan hebben.

De problemen met dit argument zijn bekend. Morele overtuigingen zijn verschillend van, maar tegelijk op een intrigerende manier verbonden met, meer of minder persoonlijke voorkeuren. Mijn voorkeur, bijvoorbeeld voor een bepaald soort muziek, is er weliswaar bij gebaat als er gezelschappen kunnen bestaan die zulke muziek uitvoeren en theaters die dat willen programmeren; maar dat zou tot op zekere hoogte nog door de markt geregeld kunnen worden. Als er te weinig koopkracht voor een bepaald aanbod is, heeft degene die daaraan behoefte heeft gewoon pech. Maar dat zou onrechtvaardig zijn als daardoor alleen rijke mensen en de grote massa aan hun muzikale trekken zouden kunnen komen. Het zal duidelijk zijn dat

dit oordeel ('Onrechtvaardig!') niet zelf weer een voorkeur genoemd kan worden. Zo'n oordeel wil bovendien niet binnen de individuele vrijheidsruimte blijven, maar wil zich per se ook maatschappelijk verwerklijken. Ook als ik de overtuiging heb dat een bepaald soort van theater (of krant of nieuwsvoorziening of wetenschapsbeoefening) in een samenleving een plaats moet hebben, omdat ze van belang zijn voor de kwaliteit van die samenleving, betreft dat waarden die niet binnenskamers willen blijven. En de liberale these die zegt dat individuele vrijheid belangrijker is dan andere waarden is natuurlijk ook zelf een morele overtuiging die zich onderscheidt van een persoonlijke voorkeur.

Politiek is het debat over die waarden: waarden die verwerklijkt willen worden, maar die tegelijk elkaar beconcurreren. Individuele vrijheid en sociale rechtvaardigheid, pluraliteit en zuinigheid, veiligheid en gastvrijheid wijzen minstens deels in verschillende richtingen en kunnen alleen in een debat over die waarden zelf tot een zekere, zij het altijd spanningsvolle, harmonie gebracht worden.

Op dit punt sluit het tweede tegenargument aan, dat we kunnen aanduiden als populistisch. Dat stelt dat die harmonie in feite reeds bereikt en eigenlijk helemaal niet spanningsvol is. Er is al een consensus. Afgezien van uitzonderingen, zouden 'de mensen' het eens zijn over wat ze willen en van waarde achten. En die uitzonderingen maken door hun afwijkende mening en gedrag duidelijk dat ze er niet bij horen en hier niet thuishoren.

Het zal duidelijk zijn hoe gemakkelijk het liberale pleidooi voor maximale individuele vrijheid in de buurt komt van het populisme. De consensus bestaat erin dat iedereen het beste voor zichzelf wil en zo weinig mo-

gelijk bemoeienis van anderen, laat staan van een 'overheid'! Mensen lijken eensgezind geen burger te willen zijn, tenzij in minimale zin.

Ook dit argument is evident problematisch. Ten eerste is de consensus natuurlijk slechts schijn. Niet

Het liberale pleidooi voor maximale individuele vrijheid komt in de buurt van het populisme

voor niets blijkt steeds weer uit onderzoek dat mensen die vrijheid eerder voor zichzelf dan voor de anderen willen. Er moeten meer agenten, meer camera's, strengere straffen, dat wil zeggen minder vrijheid voor de anderen zijn, om onze vrijheid te beschermen. Het is niet moeilijk te bedenken dat individuele vrijheid onvermijdelijk bron is van conflicten.

In plaats van die conflicten te bezweren, zou de politiek het forum moeten bieden om ze uit te vechten. En daarvoor is nodig dat zichtbaar wordt gemaakt dat die conflicten draaien om waarden en dat het conflict van waarden wordt voltrokken in een debat over die waarden. Want – en dat moet ten tweede worden ingebracht tegen het populistisch argument

– waarden zijn onvermijdelijk conflicterend en betwistbaar. Het zijn ‘optima’ en als zodanig verabsoluteringen van een bepaald perspectief. Ze bestaan alleen maar in de overtuigingen, de meningen van mensen en kunnen nooit ‘objectief’ worden vastgesteld. Inzake behoeften en hun bevrediging kan dat wel en daarom kan daarover volstrekte eenstemmigheid bestaan: de eensgezindheid van de kudde. Maar ten aanzien van goed en slecht, rechtvaardig en onrechtvaardig, zijn we geen kudde, maar een menselijke gemeenschap, een gespreksgemeenschap. Dat betekent dat waarden per definitie ‘ter discussie staan’, en de politiek is mijns inziens precies het forum voor deze discussie. Onenigheid is hier geen gebrek, maar een noodzakelijke kwaliteit. Volstrekte eenstemmigheid zou de dood in de pot, want het verlies van betrokkenheid op waarden, zijn. Als we geen oorlog willen voeren, maar evenmin in een waarden-loos relativisme willen verzanden, zullen we het gevecht tussen waarden moeten voortzetten op het niveau van de politiek.

POLITIEKE PRAKTIJK

Wat betekent dat voor de politieke praktijk of de praktijk van de politicus? Ik beperk me tot drie korte conclusies. Ten eerste moet politiek zo veel mogelijk bestaan in een debat over waarden. Feiten en cijfers en ook de techniek van de praktische verwerkelijking van de (altijd voorlopige) uitkomst van dat debat, moeten worden overgelaten aan de ambtenaren. Politici moeten zich bezighouden met de vraag naar wat rechtvaardig is en wat goed is.

Ten tweede moeten politici niet mensen volgen in hun individuele behoeften en belangen, maar hen eerder voorgaan in belangstelling voor het goede en rechtvaardige voor de gemeenschap. Voorgaan en het voorbeeld geven, is iets anders dan bevoogding.

Ten derde zouden politici mensen moeten steunen en aanmoedigen, daar waar zij zich reeds burger tonen, dat wil zeggen: gericht op (niet hun eigen individuele belang, maar op) rechtvaardigheid en de goede politieke gemeenschap. En hoe groter die gemeenschap, hoe sterker de politieke betekenis: dus liever Europees dan nationaal, en liever kosmopolitiek dan ‘kleine politiek’.